

УДК 327

ГЕОПОЛІТИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ В ТЕОРІЯХ ПРОВІДНИХ НАУКОВИХ ШКІЛ

GEOPOLITICAL STRUCTURE OF EUROPEAN SPACE IN THE THEORIES OF LEADING SCIENTIFIC SCHOOLS

Климишин Ю. В.,

здобувач, Національний університет оборони
України ім. Івана Черняхівського (Київ, Україна),
e-mail: juliabrown@ukr.net

Klymyshyn Y. V.,

PhD Candidate, Chernyakhovsky National
Defense University of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
e-mail: juliabrown@ukr.net

Для глибшого розуміння основ існування Європейського Союзу та визначення потенційних можливостей євроінтеграції України проаналізовано концептуально-теоретичні підходи провідних наукових шкіл. Встановлено, що в середині Європейського Союзу немає єдиного стратегічного бачення розвитку європейського геополітичного простору. Діаметрально протилежні підходи сповідують США і Росія, у тому числі до провідних країн ЄС. У цих умовах Україна може залишитися поза геополітичними проектами в Європі, остаточно втративши свою суб'єктність. Інтеграційні прагнення України можливо реалізувати лише вибудовуючи окремі ефективні формати взаємодії зі США, Великобританією, Францією та Німеччиною, посилюючи динаміку її загального розвитку та зберігаючи високий рівень національної самосвідомості. У протилежному випадку наша держава може втратити підтримку країн західного світу.

Ключові слова: геополітичні школи, європейський геополітичний простір, цивілізаційні цінності, Європейський Союз, Україна.

In order to gain a deeper understanding of EU existence, identify potential opportunities for European integration of Ukraine, the conceptual and theoretical approaches of leading scientific schools have been analyzed. It is concluded that EU members do not have unified strategic vision of the European geopolitical space development. US and Russia stand in direct contrast. Their considerations are precisely opposite to the leading EU countries approaches. This environment may leave Ukraine beside geopolitical projects in Europe, making it geopolitically subjectless. Ukraine can achieve Eurointegration goal only through shaping separate effective forms of interaction with the United States, the United Kingdom, France and Germany, increasing dynamics of its overall development and maintaining a high level of national identity. Otherwise, our country may lose support of the Western world.

Keywords: geopolitical schools, European geopolitical space, civilizational values, European Union, Ukraine.

Постановка проблеми. На сьогодні Європейський Союз є складним геополітичним утворенням, яке потенційно може відбутися як глобальний центр впливу або остаточно втратити можливості конкурувати з такими потужними гравцями як США та Китай, а також протидіяти російській війні проти Заходу. З огляду на це постає проблема пошуку ефективного інструментарію реалізації євроінтеграційного курсу України та прийнятних форм взаємодії нашої держави з основними акторами на обумовленому геополітичному просторі. Вказане вимагає глибокого розуміння наукових основ формування геостратегій держав, які безпосередньо впливають на процеси геополітичного становлення ЄС, насамперед на формування його кордонів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на те, що розгляду геополітики Європейського Союзу присвячена величезна кількість робіт як зарубіжних (М. Гефферн, Ж. Леві, Н. Дейвіс, Дж. Фрідман, Г. Кіссінджер, Й. Фішер, С. Біскоп, Ф. Могеріні, І. Фергюсон, Дж. Грігель, Ж.-К. Юнкер, А. Умланд), так і вітчизняних (В. Горбулін, Г. Яворська, Т. Качка, Н. Коваль, О. Коваль, О. Сушко, В. Кравченко) дослідників, науковий пошук відповідей на проблеми збереження Україною своєї ідентичності та державності через європейську інтеграцію вимагає перманентної ревізії бачення вчених провідних держав [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 17] – гравців на теренах європейської геополітики.

Метою статті є аналіз концептуально-теоретичних підходів провідних геополітичних шкіл, що допоможе глибше зрозуміти основи функціонування Європейського Союзу, визначити потенційні можливості євроінтеграції України, а також обґрунтувати її оптимальні форми.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження геополітичної конструкції європейського простору найбільш індикативними є погляди геополітичних шкіл Німеччини, Франції, Великої Британії, США та Росії, для яких Європа є територією безпосереднього геополітичного суперництва. В статті не розглянуто наукові погляди Китаю, який вже став чинником впливу на європейському геополітичному просторі. Водночас для України КНР не має такого впливу на її європейську інтеграцію, як перелічені гравці.

Один з основоположників геополітики німецький вчений Фрідріх Ратцель (1844–1904) стверджував, що “держави, які створили підґрунтя для однакового історичного руху, набувають завдяки цьому схожих рис характеру, і таким чином виникають більш широкі простори, що на перший погляд не мають нічого спільного з політичними областями держав, але які приховують у собі дещо більше, чим і пояснюється політичний вплив цих узагальнюючих елементів. Європа має три такі області: одна – що охоплює Середземне море, область зародження нашої культури, інша – західна і середня Європа від Піренеїв до Нордкапа¹, область розповсюдження цієї культури, і третя – східна Європа, яка спочатку отримала свою культуру не з заходу, а з півдня, області, в якій Візантія відігравала подібну до Риму на заході роль. Все разом утворює європейське державне співтовариство, європейський концерн, раду Європи, в якій мають голос лише великі першокласні держави” [4, с. 24]. Науковець першим запропонував ідею об'єднання географічних просторів декількох держав для створення континентальної держави, якою, на його думку, повинна була стати Німеччина.

Пом'якшена версія ідеї об'єднаної Європи на чолі з Німеччиною була опрацьована ще одним німецьким вченим Фрідріхом Науманом (1860–

¹ Нордкап – мис на північному узбережжі острова Магерья у Північній Норвегії.

1919), який у своїй праці “Серединна Європа” висунув концепцію об’єднання Німеччини та держав, що входять до її сфери впливу – “в основному територій колишньої Священної Римської імперії німецької нації” [1, с. 175]. Науковець вважав, що “вся територія між Атлантичним океаном і Перською затокою, Балтикою і Адріатикою має єдину географічну долю і Середина Європа, на відміну від чистих пангерманських проєктів була вже не національним, а суто геополітичним поняттям” [7].

У роботах німецького геополітика Карла Хаусхофера (1869–1946) Європа входила до складу двох євразійських ареалів: західного (Євроафрика) та осьового (Євразія). Вслід за Ф. Ратцелем науковець також наполягав на обмеженості власного географічного простору Німеччини, що, неминуче має призвести до її панування над малими сусідніми державами. Він розглядав Німеччину та Росію основою євразійського союзу, до якого в перспективі можуть приєднатися Японія та Китай. Геополітична вісь Німеччина – Росія – Японія мала перешкодити реалізації атлантичних методів “анаконди” – контролю та придушенню берегових територій [11].

Колишній віце-канцлер, міністр закордонних справ Німеччини (1998–2005) Йошка Фішер вже розглядає Європейський Союз у контексті потенційного послаблення гарантій безпеки з боку США, які були основою миру на європейському субконтиненті у період після Другої світової війни. Обґрунтовуючи необхідність спільної політики безпеки ЄС, політик ставить під сумнів можливість її реалізації за участі Німеччини – головного агресора ХХ століття, сучасного економічного двигуна ЄС, країни, змушеної посилювати витрати на оборону, щоб компенсувати вихід США з Європи. За його словами, перезброєння Німеччини само по собі викличе багато запитань і історичних проблем [13].

На відміну від агресивної німецької геополітичної школи, яка до Другої світової війни, в основному, обґрунтовувала необхідність розширення кордонів Німеччини за рахунок інших європейських країн, французькі геополітики є більш поміркованими і виступають за створення загальноєвропейського геополітичного простору на основах міжнародної кооперації. Засновник французької геополітичної школи Відаль де ла Блаш (1845–1918) запропонував ідею розвитку взаємодії окремих елементів цивілізації, яка еволюціонує охоплює все нові території. З його точки зору, цей процес протікав у Європі під впливом низки сприятливих географічних чинників, що стало причиною динамічного розвитку європейської цивілізації. Аналізуючи проблему геополітичного суперництва між Францією та Німеччиною, науковець пропонував перетворити німецькомовні землі Ельзасу та Лотарингії, які після Першої світової війни відійшли до Франції, у зону взаємного співробітництва обох держав. Такий підхід створював модель розвитку спочатку франко-німецького, а потім і загальноєвропейського геополітичного простору [12].

Засновник руху “Нових правих”, французький філософ і публіцист Ален де Бенуа (1943 р.н.) вважає, що всі етноси, які заселяють Європу, є вихідцями з Індії, мають спільне минуле, і з огляду на економічні, сировинні, стратегічні, політичні інтереси повинні мати спільне майбутнє. Він протиставляє атлантизму і мондіалізму союз Європи та Росії. Представники цього руху висловлюють переконання, що майбутнє належить великим просторам, на територіях яких повинна бути створена федеральна імперія, стратегічно єдиний простір, де кожен етнос зберігатиме свою самобутню культуру [6, с. 105].

Один з засновників Інституту міжнародних відносин Франції Домінік Муазі (1946 р.н.) сприймає Європейський Союз, як політичного гравця, що залишився майже без підтримки свого найважливішого міжнародного партнера, – США та функціонує в умовах, коли РФ та КНР наполегливо нарощують свої силу та вплив. Констатуючи наявність світоглядних протиріч в рамках співпраці ФРН – Франція, вчений віддає беззаперечну перевагу останній у якості єдиного суб’єкта, що зможе відродити амбітний Євросоюз [15; 16].

Британська наукова думка різко відрізняється від попередніх своєю атлантичною спрямованістю, що обумовлює її близькість з геополітичними ідеями американських вчених. Один з відомих британських геополітиків Хелфорд Маккіндер (1861–1947) розглядав Європу як частину Хартленда – континентальної маси Євразії, яка є центром глобальних політичних процесів і найбільш сприятливим простором для контролю над світом. Вчений висловлював переконання, що стратегічний союз двох континентальних держав Євразії – Німеччини та Росії (який володів би величезними природними ресурсами, робочою силою та передовими технологіями) міг призвести до експансії Хартленду, зокрема стосовно Великобританії. Для недопущення цього Х. Маккіндер рекомендував “оточити Росію санітарним кордоном, до якого б входили прибалтійські країни, Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина і Болгарія” [5].

Сучасний англійський журналіст і письменник Пітер Хітченс (1951 р.н.) вважає, що британці (і американці) завжди намагалися зрозуміти європейську геополітику через британську (або американську) лінзу як боротьбу між англономним і континентальним. Але це не так. Для нього Європейський Союз – це німецька імперія, що виникла внаслідок геополітичної боротьби між Німеччиною та Росією або внаслідок німецької експансії на сході. Через невірне трактування Британія нерозумно прораховувалася і двічі приєднувалася до абсолютно непотрібних воєн, втрачаючи імперію та глобальну гегемонію в світі [14].

Американський вчений Ніколас Спайкмен (1893–1943) дивився на Європу з позиції берегової території Євразії – євразійського Рімленду і відносив європейське узбережжя до одного з трьох

великих центрів світової міці (поряд з атлантичним узбережжям Північної Америки та Далеким Сходом Євразії). На відміну від Х. Маккіндера, науковець висловлював переконання, що саме Рімленд, а не Хартленд є ключем до володіння світом. По Н. Спайкмену центральне положення у світі займають США, які разом з Західною Європою є основою атлантичного співтовариства, що володіє потужним військово-промисловим та торговим потенціалом. Вчений вважав, що європейські країни є економічними, військовими та інтелектуальними додатками США і їхня роль є другорядною [17].

У своїй праці “Зіткнення цивілізацій” (1993) американський науковець Семюел Хантінгтон (1927–2008) розглядав західну цивілізацію домінуючою. Він протиставляв західним цінностям, до яких відносив ринок, ліберал-демократію, індивідуалізм, права людини тощо, східним, якими, на його думку, є колективізм, традиціоналізм, соборність, патерналізм та інші. У цьому контексті С. Хантінгтон наголошував на необхідності забезпечення єдності між США та Європейським Союзом, а також інтеграції в західну цивілізацію ті суспільства у Східній Європі і Латинській Америці, чії культури близькі до неї. Він також рекомендував підтримувати групи, що орієнтуються на західні цінності та інтереси в інших цивілізаціях [10].

Видатний геополітик зі США Збігнев Бжежинський (1928–2017) як і англієць Х. Маккіндер та американець Н. Спайкмен розглядав Європу з позиції Євразії та вважає її важливим геополітичним плацдармом Америки на євразійському континенті. На переконання науковця, Євразія як найбільший континент земної кулі є геополітичною осью. З огляду на це, влада, яка домінуватиме в Євразії, контролюватиме два з трьох найрозвинутіших й економічно продуктивних регіонів світу. І саме в Євразії в якийсь момент може виринути континентальний суперник США [2, с. 31].

З. Бжежинський оцінював Францію та Німеччину як активних геостратегічних гравців в Євразії, які мають вплив поза своїми кордонами, що зачіпає інтереси Америки. “Щобільше, Франція і Німеччина є достатньо могутніми і достатньо впевненими для того, щоб чинити вплив у межах широкого регіонального радіусу. Франція не лише претендує на центральну політичну роль в об’єднаній Європі, але й бачить себе ядром середземноморсько-північноамериканської групи держав, які мають спільні інтереси. Німеччина дедалі більше усвідомлює свій особливий статус найважливішої держави Європи – економічного локомотиву регіону і новонародженого лідера Європейського Союзу. Водночас Франція і Німеччина вважають себе вповноваженими представляти європейські інтереси, коли мають справу з Росією, а Німеччина навіть підтримує через своє географічне розташування, принаймні теоретично, право вибору особливих взаємин з Росією” [2, с. 42]. Інші середнього розміру європейські держави, більшість з яких є членами

НАТО і/чи ЄС, або йдуть за Америкою, або тихо долучаються до Німеччини чи Франції.

Області особливого зацікавлення французів та німців насправді окреслюють західні й східні межі Європи, а їхній перетин підкреслює вирішальну геополітичну вагу франко-німецького союзу як життєво важливого осердя Європейського Союзу. Ані Франція, ані Німеччина не є достатньо потужними, щоб власними силами збудувати незалежну Європу чи розв’язати невизначеності з Росією, пов’язані з окресленням географічних меж ЄС.

На відміну від З. Бжежинського, директор приватної розвідувально-аналітичної організації “Стратфор” Джордж Фрідман (1949 р.н.) розділяє Євразію на європейський півострів і материкову частину. Європейський півострів обмежений з півдня Середземним і Чорним морями, з півночі – Балтійським і Північним. В найбільш східній точці Балтійського моря розташований Санкт-Петербург. В найбільш східній точці Чорного моря – місто Ростов-на-Дону. Подумки проводячи лінію від Санкт-Петербурга до Ростова-на-Дону можна побачити, де проходить умовний кордон Європейського півострова і материкової частини Європи: все, що зліва від неї – півострів, справа – материк Євразія [8].

Дж. Фрідман також вважає, що Європейський Союз не є єдиним цілим. Існує спільний простір, що називається Європою, але більш правильно було б говорити про чотири Європи (без Росії та країн колишнього СРСР, так як, хоча вони територіально і в Європі, але динаміка їх розвитку вкрай відрізняється від європейської): Атлантична Європа – країни, які мають безпосередній кордон з Атлантичним океаном і Північним морем, які останні 500 років були потужними імперіями; Центральна Європа – головним чином Німеччина і Італія, які стали сучасними національними державами лише наприкінці XIX століття. Відстоювання своїх національних інтересів саме цими державами призвело до двох світових воєн у XX ст.; Східна Європа – країни, розташовані між Балтійським і Чорним морями, які були окуповані радянськими військами після Другої світової війни, в результаті чого у них порівняно недавно відбулося становлення національної самосвідомості; Скандинавські країни – менш значима Європа [9, с. 49].

Характерною відмінністю російської геополітичної школи є її різке протистояння західним геополітичним течіям, насамперед атлантизму та мондіалізму. Російський вчений Микола Данилевський (1822–1885) наголошував на несумісності цінностей Росії і Європи і вважав, що остання історично завжди була ворожо налаштована до Росії. Він говорив про протистояння римської (романо-германський світ) та грецької (греко-слов’янський світ) цивілізацій, що обов’язково повинно призвести до боротьби слов’янства з Європою. В Туреччині М. Данилевський вбачав тимчасову огорожу від романо-германського впливу. Для безпеки Росії науковець рекомендував

не допускати об'єднання інтересів Великобританії, Франції, Німеччини та Австрії.

Як автор теорії розвитку культурно-історичних типів, М. Данилевський пропагував ідею створення Всеслов'янського союзу під загальним керівництвом Росії, яка, на відміну від інших слов'ян (у т.ч. чехів, сербів, хорватів, словенців, словаків і болгар), не зазнала ні німецького, ні турецького впливів. На його думку, така ситуація створила б рівновагу між слов'янством (Росією), Європою та США [3]. На теперішній час зазначену ідею М. Данилевського, але вже у формі розбудови "руського мира" широко пропагує російський науковець та суспільний діяч Олександр Дугін¹.

Сучасний російський геополітик Микола Нартов (1939 р.н.) вважає, що геополітична карта Європи складається як мінімум з трьох великих утворень. Перше з них – Захід, ядром якого можна назвати насамперед Францію, Іспанію, Португалію, острівний Захід (Англію). Друге – Середня Європа. Сюди входять Австрія, Угорщина, Німеччина, Італія. Третє – Східна Європа, у тому числі і європейська Росія. Ці геополітичні регіони створюють на континенті зони напруженості: постійно виникають протиріччя між континентальним та острівним Заходом; Середня Європа часто протистоїть острівному Заходу і Східній Європі [6, с. 323].

Висновки. Система концептуальних поглядів щодо геополітичного устрою Європи, сформована ідеями представників провідних геополітичних наукових шкіл вказує на таке:

європейський геополітичний простір представлений спільнотою держав, які об'єднані на основі єдиних цивілізаційних цінностей. Його кордони не включають у себе Росію. Це означає, що втрата для останньої України дорівнює втраті можливості залишатись в Європі;

в середині Європейського Союзу немає єдиного стратегічного бачення розвитку європейського геополітичного простору. Німеччина тяжіє до телуократії, що обумовлює її суперництво зі США та зближення з Росією. У Франції через власні амбіції щодо посилення глобальної ролі Європейського Союзу існує бачення існування поза трансатлантичними геополітичними конструкціями та у співробітництві з Росією. Саме це складає протиріччя між природною для неї таласократією та бажанням відігравати більшу роль на континенті;

суб'єктність Європейського Союзу полягає у об'єднанні потенціалів Франції та ФРН, які поширюють свій вплив за межі національних територій: Франція на країни Середземномор'я, Німеччина – на країни Центральної та Східної Європи. Послаблення франко-німецького союзу в ЄС може призвести до фрагментації самого утворення;

¹ У 2014 р. журнал "Foreign Policy" включив О. Дугіна до списку головних пропагандистів – натхненників російської експансії в Україні. У березні 2015 р. проти нього, як однієї з осіб, винних в агресії проти України, були застосовані фінансові санкції США.

наукова думка у США та Великій Британії визначається виключно атлантичною спрямованістю. Панує бачення щодо недопущення об'єднання геополітичних потенціалів Німеччини та Росії. З цієї точки зору основні зусилля мають бути спрямовані на створення поясу "лояльних" держав на східному фланзі ЄС, що вимагає приділення особливої уваги розвитку відносин з країнами Балтії та Центрально-Східної Європи;

Росія є класичною телуократичною державою, яка прагне зберегти за собою статус осердя Євразії, насамперед через збереження свого геополітичного статусу як європейської країни. Вирішення такого завдання вбачається через створення панслов'янських геополітичних об'єднань з домінуючою роллю Росії, що становить безпосередню загрозу для існування України;

інтеграційні прагнення України можливо реалізувати лише у випадку посилення динаміки її загального розвитку та збереження високого рівня національної самосвідомості, що є передумовами існування в єдиній "європейській сім'ї". У протилежному випадку наша держава може втратити підтримку західного світу;

у наукових підходах до конструкції європейського геополітичного простору практично не має України. Вирішення завдання європейської інтеграції вимагає набуття суб'єктності нашою державою. З огляду на різноманітність ідей провідних геополітичних акторів такі кроки не є можливими без пошуку окремих форматів взаємодії зі США, Великобританією, Францією та Німеччиною, які збігаються з геостратегічними напрямами України на середньострокову перспективу.

Перспективами подальших досліджень є виявлення чинників, що визначають геополітичну складність Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Баранов Н. Н. Концепция Срединной Европы Фридриха Наумана: становление концепции. Электронный научный архив УрФУ. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18504/1/iurg-2009-65-18.pdf> (дата звернення: 18.01.2017).
2. Бзежинський З. Велика шахівниця: монографія. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
3. Данилевський Н. Я. Россия и Европа: монографія. Москва: ИЦ "Древнее и современное", 2002. 550 с.
4. Исаев Б. А. Геополитика: хрестоматія. С.-Петербург: Питер, 2007. 384 с.
5. Маккіндер Г. Географічна вісь історії. Незалежний культурологічний часопис "І": веб-сайт. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/makkinder.htm> (дата звернення: 16.12.2016).
6. Нартов Н. А., Нартов В.Н. Геополитика: учебник для студентов вузов. Изд. 5-е. Москва: Юнити-Дана, 2010. 647 с.
7. Науманн Ф. Срединная Европа: монографія / пер. с нем. В.Я. Фан-де-Флита. С.-Петербург: Огни, 1918. 136 с.
8. Фридман Дж. "Горячие" точки. Геополитика, кризис и будущее мира: монографія. С.-Петербург: Питер, 2016. 400 с.
9. Фридман Дж. Следующие сто лет: прогноз событий XXI века: монографія. Velesova-sloboda: веб-сайт. URL: <https://velesova-sloboda.info/archiv/pdf/>

fridman-sleduyushchie-100-let-prognoz-sobytyiy-xxi-veka.pdf (дата звернення: 15.11.2018).

10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. E-reading.club: веб-сайт. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=61484> (дата звернення: 20.12.2016).

11. Хаусхофер К. О геополитике: работы разных лет. Москва: Мысль, 2001. 426 с.

12. Arrault J.-B. Une géographie inattendue: le système mondial vu par Paul Vidal de la Blache. Cairn.info: веб-сайт. URL: <https://www.cairn.info/revue-espace-geographique-2008-1-page-75.htm> (Last accessed: 25.02.2017).

13. Fischer J. Will Germany permit joint European security? New Europe: веб-сайт. URL: <https://www.neweurope.eu/article/will-germany-permit-joint-european-security/> (Last accessed: 22.02.2019).

14. Maitra S. The EU is Essentially a German Empire: Peter Hitchens on Geopolitics and the Future of Europe. Quillette: веб-сайт. URL: <https://quillette.com/2017/05/19/eu-essentially-german-empire-peter-hitchens-geopolitics-future-europe/> (Last accessed: 15.06.2019).

15. Moisi D. France has the ambition Europe needs. The Strategist: веб-сайт. URL: <https://www.aspistrategist.org.au/france-has-the-ambition-europe-needs/> (Last accessed: 02.06.2019).

16. Moisi D. Will Young Voters' Apathy Take Down Europe? Project Syndicate: веб-сайт. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/european-parliament-election-young-voter-apaty-by-dominique-moisi-2019-05> (Last accessed: 15.06.2019).

17. Spykmen N. America's Strategy in World Politics. Hamden, 1942. 500 p.

References

1. Baranov N. N. Contseptsia Sredinnoj Evropy Friedricha Naumanna: stanovlenie contseptsii (The Concept of Central Europe by Friedrich Naumann: becoming of a concept). Elektronnyi nauchnyi arkhiv UrFU. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/18504/1/iurg-2009-65-18.pdf> (Last accessed: 18.01.2017).

2. Brzezinski Z. Velyka shakhivnytsia (The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives): monographia. Lviv – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2000. 236 s.

3. Danylevskij N. Y. Rossia I Europa (Russia and Europe): monographia. Moskva: ITs "Drevnee i sovremennoe", 2002. 550 s.

4. Isaev B. A. Geopolytika (Geopolitics): khrestomatiya. S.-Peterburg: Piter, 2007. 384 s.

5. Mackinder H. J. Geographichna vis istorii (The Geographical Pivot of History). Nezaleznyy kulturologichnyi chasopys "Yi": Web site. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/mackinder.htm> (Last accessed: 16.12.2016).

6. Nartov N. A., Nartov V.N. Geopolitika: uchebnik dla studentov vuzov (Geopolitics: a textbook for students of high schools). Izd. 5-e. Moskva: Yuniti-Dana, 2010. 647 s.

7. Naumann F. Sredinnaja Europa (Mid Europe): monographia / per. s nem. V.Y. Fan-de-Flita. S.-Peterburg: Ogn, 1918. 136 s.

8. Friedman G. "Goriachie" tochki. Geopolitika, krizis i budushchee mira (Flashpoints: The Emerging Crisis in Europe): monographia. S.-Peterburg: Piter, 2016. 400 s.

9. Friedman G. Sleduyushchie sto let: prognoz sobytiiy XXI veka (The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century): monographia. Velesova-sloboda: Web site. URL: <https://velesova-sloboda.info/archiv/pdf/fridman-sleduyushchie-100-let-prognoz-sobytyiy-xxi-veka.pdf> (Last accessed: 15.11.2018).

10. Huntington S. Stolkновение tsivilizatsiy i preobrazovanie mirovogo poriadka (The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order). E-reading.club: Web site. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=61484> (Last accessed: 20.12.2016).

11. Haushofer K. O geopolitike: rabotu paznukh let. (Different researches: on geopolitics) Moskva: Musl, 2001. 426 s.

12. Arrault J.-B. Une géographie inattendue: le système mondial vu par Paul Vidal de la Blache. Cairn.info: Web site. URL: <https://www.cairn.info/revue-espace-geographique-2008-1-page-75.htm> (Last accessed: 25.02.2017).

13. Fischer J. Will Germany permit joint European security? New Europe: Web site. URL: <https://www.neweurope.eu/article/will-germany-permit-joint-european-security/> (Last accessed: 22.02.2019).

14. Maitra S. The EU is Essentially a German Empire: Peter Hitchens on Geopolitics and the Future of Europe. Quillette: Web site. URL: <https://quillette.com/2017/05/19/eu-essentially-german-empire-peter-hitchens-geopolitics-future-europe/> (Last accessed: 15.06.2019).

15. Moisi D. France has the ambition Europe needs. The Strategist: Web site. URL: <https://www.aspistrategist.org.au/france-has-the-ambition-europe-needs/> (Last accessed: 02.06.2019).

16. Moisi D. Will Young Voters' Apathy Take Down Europe? Project Syndicate: Web site. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/european-parliament-election-young-voter-apaty-by-dominique-moisi-2019-05> (Last accessed: 15.06.2019).

17. Spykmen N. America's Strategy in World Politics. Hamden, 1942. 500 p.